

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.311>
УДК 930.2:351.746.1(47+57)

Світлана ЛЯСКОВСЬКА*

Інформаційні можливості особових справ співробітників органів держбезпеки щодо вивчення історії радянських спецслужб

Мета дослідження – встановити інформаційний потенціал особових справ співробітників радянських органів державної безпеки для дослідження історії спецслужб радянської доби.

Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, системності, діалектики, історизму та міждисциплінарності. Дослідження базується на історичних методах: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному, інституційному, історичної антропології (осмислення мотивів, прагнень, поглядів, соціокультурних стереотипів поведінки співробітників спецслужб), а також історико-правових методах.

Наукова новизна: проведено джерелознавчий аналіз особових справ, виявлені інформаційні можливості документів, що містяться у них; наведені приклади використання інформації з особових справ для уточнення деяких аспектів історії радянських органів державної безпеки та історії України.

Висновки. Особові справи співробітників органів державної безпеки є потужним за інформаційною насиченістю масивом документів архівів радянських спецслужб. Перспективи, які відкриваються перед істориками, котрі вивчають особові справи, є набагато ширшими, ніж вивчення біографій колишніх співробітників, складених та оприлюднених у різні часи. Інформація, що міститься в офіційних документах та документах особового походження, може стати об'єктом дослідження історії повсякденності (визначення умов життя, праці, відпочинку та лікування співробітників; а також факторів, що впливали на їхні морально-психологічні характеристики та поведінку) та історії спецслужби як у широкіх хронологічних межах, так і у більш вузьких, прив'язаних до певних періодів їхнього функціонування. Верифікація архівних документів різного походження допоможе заповнити інформаційні лакуни щодо визначення функцій окремих структурних підрозділів органів державної безпеки, встановити дати створення республіканських органів, уточнити/спростувати неправдиву інформацію, поширену у спеціальній історичній літературі.

---

* *Ляковська Світлана Петрівна* – докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри теорії та історії держави і права, Національна академія Служби безпеки України [ORCID: 0000-0002-1394-6394; e-mail: academy@ssu.gov.ua].

Ключові слова: особова справа, послужний список, анкета спеціального призначення, спеціальна перевірка, атестування.

Найчисельнішим масивом серед документів відомчих архівів радянських органів державної безпеки є особові справи їх співробітників. Упродовж тривалого часу доступ до них мали лише працівники кадрових підрозділів радянських спецслужб. Це зрозуміло, оскільки інформація, яка в них міститься, відноситься до категорії «чуттєвої». Проте віднесення особових справ до документів НАФ та зміна термінів зберігання з 75 років на довічне, відкрило перспективи щодо знайомства з ними не лише родичів, а й науковців.

Звичайно, що біографічні дані співробітників радянських спецслужб завжди привернули до себе увагу науковців. Першим в Україні довідниковим виданням, в якому були використані матеріали особових справ, стала спільна праця українських дослідників Ю. Шаповала, В. Пристайка та В. Золотарьова¹. Ці ж науковці й надалі продовжили роботу над біографіями, передусім, керівного складу. Останніми роками з'явилося чимало наукових статей біографічного характеру та матеріалів до біографій, що публікувалися, здебільшого, у чергових номерах часопису «З архівів ВУЧК–ДПУ–НКВД–КГБ»², та виходили окремими узагальнюючими працями³.

¹ Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

² Золотарьов В.А. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3-го рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374–389; Його ж. Чекісти 20-х–30-х: матеріали до біографічного словника // Там само. – 1994. – № 1. – С. 168–176; 1995. – № 1/2. – С. 334–340; Його ж. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // Там само. – 2009. – № 2. – С. 86–115; Золотарьов В., Парфьоненко В. «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця // Там само. – 2003. – № 1. – С. 355–402 та ін.

³ Шаповал Ю.І. Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Шаповал Ю.І. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицький і його судьба / Ю. Шаповал, В., Золотарьов. – М.: Полит. енциклопедия, 2017. – 406 с.; Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941 / В. Золотарьов. –

Особові справи стали одним з основних історичних джерел міжнародного наукового проекту, присвяченого співробітникам каральних органів, які у 1938–1941 рр. опинилися на лаві підсудних за «порушення соціалістичної законності»⁴.

Найбільш відомими серед фундаментальних праць, написаних на матеріалах особових справ, є довідники щодо керівного складу радянських органів державної безпеки, складені російським істориком Н. Петровим⁵.

Перегукується з цими виданнями електронна база даних на співробітників радянських органів державної безпеки, яким були присвоєні спеціальні звання у період з 1935 до 1939 рр.⁶ Створена на підставі архівних і друкованих матеріалів, зібраних та упорядкованих А. Жуковим, вона не позбавлена певних вад (неповна, є неточності щодо дат переміщення по службі та нагородження). Проте на сьогоднішній це унікальний електронний довідник персоналій радянських спецслужб.

Привертає увагу науковців і Книга пам'яті співробітників, що загинули в роки німецько-радянської війни⁷, надрукована

Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.; *Тумшис М.* Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря / М. Тумшис, В. Золотарёв. – М.: Рус. фонд содействия образованию и науке, 2017. – 848 с. та ін.

⁴ Чекисты на скамье подсудимых. Сб. ст. / сост. М. Юнге, Л. Виола, Дж. Росман. – М.: Пробел-2000, 2017. – 680 с.; *Васильев В.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / В. Васильев, Р. Подкур. – К. Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.

⁵ *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1934–1941 :Справочник / Н. В. Петров, К. В. Скоркин / О-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.; *Он же.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954 :Справочник / Н. В. Петров / О-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. – М.: О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. – 1008 с.

⁶ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939 <https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД>.

⁷ Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Граница, 1995. – 562 с.

в Москві. У 2013–2014 рр. у Галузевому архіві СБ України також проводилися роботи зі створення електронної бази даних співробітників органів держбезпеки, що загинули або зникли безвісті. Іменний покажчик формувався на підставі наказів НКВС та НКДБ з особового складу щодо втрат (подібні накази почали з'являтися з квітня 1942 р.). Інформація про особу бралася з матеріалів особових справ або службових карток обліку співробітників.

На сьогоднішній день існує значний комплекс наукових розвідок щодо методик конструювання біографій людей радянської доби⁸. Проте, особові справи співробітників радянських органів державної безпеки не стали об'єктом окремих джерелознавчих досліджень. Виняток становлять лише стаття Р. Подкура⁹ та окремі сюжети спільного джерелознавчого проекту Р. Подкура та В. Ченцова¹⁰, в якому автори докладно розглядають типи обов'язкових офіційних документів, з яких формувалися особові справи.

---

⁸ *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭн; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина». – 2011. – 375 с.; *Тихомиров А.А.* Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России / А. А. Тихомиров // Современная история России. – 2016. – № 3 (17). – С. 138–158; *Хелльбек Й.* Повседневная идеология: жизнь при сталинизме / Й. Хелльбек // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 4 (72). – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2-pr.html>. – Дата звернення: 08.03.2016; *Стяжкіна О.* «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: спроби конструювання минулого (на матеріалах) Донбасу / О. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2008. – 15/16. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm. – 12.03.2011).

⁹ *Подкур Р.* Особова справа співробітника ВУЧК–ГПУ–НКВД: категорії документів / Р. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. ст. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 396–401.

¹⁰ *Подкур Р.* Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.

Разом з тим, особові справи співробітників органів державної безпеки є ексклюзивним за значенням та потужним за інформаційною насиченістю масивом документів архівів радянських спецслужб. Перспективи, які відкриваються перед істориками, котрі вивчають особові справи, є набагато ширшими, ніж вивчення біографій колишніх співробітників, складених та оприлюднених у різні часи. Саме тому здається актуальним джерелознавчий аналіз особистих справ співробітників радянських органів державної безпеки, визначення інформаційних можливостей офіційних документів та матеріалів особистого походження, що містяться в них.

Після захоплення влади перед більшовиками постали питання визначення лояльних до режиму осіб. Ефективна реалізація пропагандистських кампаній з викриття «дворушників», «пристосуванців», «кар'єристів» вимагала розробки критеріїв радянської ідентичності та методик їх застосування. Партія як вища контрольна інстанція визначала, за словами А. Тихомирова, так званій, «комплекс критеріїв довіри». З часом від корегувався, але ж його основними вимірами залишалися пролетарська свідомість, соціальне походження, освіта та участь у революційній боротьбі¹¹.

Формами, які допомагали виявити справжнє обличчя «своїх», стали різні анкети, послужні списки, автобіографії, на підставі яких формувалося своєрідне «досьє» на людину.

Створення певного «досьє» відіграло надзвичайно важливу роль у радянському суспільстві, тим більше, якщо ця людина була представником каральних органів, до яких не могли бути допущені «чужі». Румунський політичний діяч Г. Зільбер визначив місце чуттєвої інформації на особу в соціалістичному суспільстві таким чином:

«Все наше життя знаходиться в руках тих, хто володіє досьє, і будується тими, хто їх складає. Реальні люди – не більше, ніж відображення своїх досьє»¹².

¹¹ Тихомиров А.А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии... – С. 139.

¹² Цит. за Ш. Фицпатрик. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века...

Для співробітників радянських органів державної безпеки такими досє ставали особові справи. Вони мають свою специфіку, зокрема, структурно складаються з декількох частин. Кожна частина містила низку обов'язкових, переважно, офіційних, документів: автобіографії, особисті аркуші з обліку кадрів, анкети спеціального призначення працівника НКВС, нагородні листи, довідки про атестації, висновки спеціальних перевірок співробітника і його родичів, інколи – окремо партійні характеристики тощо. Причинами того, що в одній особовій справі є декілька аналогічних документів, складених у різні часи, могло бути декілька: переведення з рядового до офіцерського складу; подання для призначення на керівні посади та нагородження державними нагородами (поряд з нагородними листами), оновлення документів відповідно до нової форми, визначеної кадровими наказами та ін.

Показовим є той факт, що першим документом в переліку матеріалів особової справи була підписку про нерозголошення виконуваних співробітником завдань, а також про відповідальність за надання викривленої інформації в анкетних даних. За порушення взятих на себе зобов'язань співробітник повинен був постати перед революційним судом. Вимагаючи подібну розписку, політичний режим уже апіорі ставив під сумнів інформацію, яку людина мала повідомити про себе, а отже існувало усвідомлення, що відповідати «критеріям довіри» було вкрай складно.

В особових справах, як правило, існувало декілька автобіографій, власноруч складених співробітниками у різні часи. Для дослідників ці документи надзвичайно важливі. В них викладені не лише факти біографії людини, а її бачення своєї особистості, чи навіть такої особистості, яку вона бажала представити владним структурам, щоб зайняти відповідну нішу в радянській бюрократичній машині.

Впадає в око, що співробітники єврейської національності часто змінювали імена або навіть імена і прізвища на слов'янські, які здавалися більш милозвучними на теренах колишньої Російської імперії. Такий феномен, на думку історика Г. Костирченка, пояснюється, з одного боку, – посиленням єврейського

фактора в суспільно-політичному житті країни, коли відбувався інтенсивний приток євреїв до органів радянської влади, з іншого, – неприхованим антисемітизмом, який був притаманний Російській імперії, і який продовжував існувати після революцій¹³. Відтак висування осіб з єврейськими прізвищами на вищі щаблі державного управління могло не лише відштовхнути від нової влади широкі верстви населення, а й не сприяти особистому їх просуванню по службі.

Через зміну прізвищ траплялися й парадоксальні випадки, коли на одну й ту ж саму людину заводилося по декілька особових справ. Зокрема, у ф. 12 ГДА СБ України існує справа на Павлова-Фейгеля Йосифа Моїсеєвича (спр. 2798) та Фейгеля Йосифа Моїсеєвича (він же Павлов Михаїл Васильович) (спр. 15111). Те, що йдеться про одну й ту ж саму людину, підтверджує наявність у справі 15111 оригіналу посвідчення № 219, виписаного 23 серпня 1920 р. на ім'я «Павлова Михаїла Васильовича» в тому, що він є головою Київської губчека¹⁴, та виписка із запису про проходження служби зі справи 2798, де вказано, що Павлов (Фейгель) Йосиф Моїсеєвич у період з 1920 до 1921 рр. обіймав посаду голови Київської губчека¹⁵.

Претенденти на обіймання відповідальних посад у державі «диктатури пролетаріату» повинні були мати, як зазначалося вище, «пролетарське» походження, а їх дитинство супроводжуватися концептами «бідності» чи навіть «злиднів». Американська дослідниця Ш. Фіцпатрик вважає, що у 20-ті роки ХХ ст. ті, хто відчували сутність суспільних змін та розуміли важливість мати «робітниче походження», відносили себе та свої родини до пролетарських¹⁶. Таким чином з'являлися певні невідповід-

¹³ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М.: Междунар. отношения, 2003. – С. 58–59.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15111, арк. 26.

¹⁵ Там само, спр. 2798, арк. 12.

¹⁶ Фитцпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фитцпатрик; [пер. В. Шурыгин] // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16–31. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepis.ru/library/id_543.html.

ності у біографіях співробітників, зокрема, щодо походження і рівня освіченості.

Так, у власноруч написаній біографії М. Тимошенка, де подався детальний опис життя та діяльності в хронологічній послідовності, основний наголос робився на пролетарському походженні, «революційному минулому» батьків, переслідуванню їх з боку влади, а також нужденному дитинстві. Проте вимушені переїзди родини з місця на місце у пошуках засобів до існування, мобілізація батька на фронт і, по суті, тимчасова втрата годувальника (держава надавала щомісяця лише 8 руб. на утримання матері та чотирьох дітей), не завадило старшому з синів отримати пристойну освіту, закінчивши 6-річний курс навчання у чоловічій гімназії м. Білопілля.

Не ставлячи під сумнів інформацію, викладену М. Тимошенком, привертає увагу деяка невідповідність між усіма утисками, які, з його слів, зазнавала родина до революції, і рівнем освіти, яку він здобув. До речі, пролетарське походження і гарна освіта, знання французької і вивчення польської мов визначили майбутню професійну кар'єру М. Тимошенка¹⁷.

Тих же, хто не зміг чи не захотів приховувати своє походження, чекали «передбачувані несподіванки». Зокрема, начальник організаційного відділу Адміністративно-організаційної частини ДПУ УСРР Б. Турецький не приховував свого походження із родини службовців, а ще повідомляв, що закінчив класичну гімназію і три курси медичного факультету Київського університету, до того ж, володіє французькою і німецькою мовами, читає латинню. І не дивлячись на те, що він служив в органах ВУЧК чи не з моменту її створення (з 10 грудня 1918 р.), а до лав РКП(б) вступив 1 січня 1919 р., це не врятувало його від зарахування до категорії «чужих»: під час чистки його виключили з партійних рядів з вироком «як інтелігент»¹⁸.

---

¹⁷ Вронська Т. Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко: професійні ліфти у біографії розвідника / Т. В. Вронська, С. П. Ляковська. – Краєзнавство. – 2017. – № 1/2. – С.143–167.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 1142, арк. 29.

У часи, коли партійний квиток, на думку О. Тихомирова, слугував маркером статусу та показником наближення до джерела «довіри» – РКП(б)/ВКП(б)¹⁹, втрата його оберталася не лише суспільною ганьбою і позбавленням місця в партійно-державній ієрархії та відомчій номенклатурі. Уже в 30-ті роки це ставало провісником звинувачення у «контрреволюційній діяльності» (зарахування до категорії «чужих») та винесенням вироку.

Крім загальної інформації, неодмінним атрибутом автобіографій була інформація щодо участі співробітника у революційних подіях періоду національно-визвольних змагань і громадянської війни. Це також ставало маркером визначення «свій-чужий».

Дані, наведені в автобіографіях, перегукувалися з питаннями інших обов'язкових документів особових справ: реєстраційними листками, пізніше – послужними списками співробітників. Вони склалися з 36 блоків, кожен з яких мав від одного до декількох питань (кількість питань змінювалася у різні роки). Крім традиційних – прізвища, ім'я та по-батькові, а також дати і місця народження, необхідно було відповісти на питання національної приналежності, рідної мови та визначення інших мов, якими володів співробітник. Обов'язковими були питання щодо соціального походження, професії батьків до Жовтневої революції та на час заповнення анкети, професії та роду занять співробітника до вступу на військову службу чи в органи держбезпеки і потім; приналежність до опозиційних партій та рухів (9 питань) тощо. Аналогічні питання торкалися дружини (чоловіка), батьків, братів та сестер співробітника.

Там же містилася інформація про проходження служби та зброя, якою володів співробітник (три-чотири револьвери, якими, як правило, нагороджувався співробітник, було звичайним явищем для осіб керівного складу).

Наприкінці кожного життєпису співробітники своєю рукою виводили доволі стандартні для партійців тих років слова:

---

¹⁹ Тихомиров А.А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии... – С. 144.

«Відхилень від генеральної лінії партії ні у мене, ні у моїх родичів ніколи не було»²⁰.

Зазвичай біографії, послужні листки та інші анкети були стандартними, оскільки ті, хто претендував служити в органах державної безпеки, повинні були мати «правильні» біографії, певною мірою нехтуючи при цьому реальними фактами, подіями, що мали місце у їхньому житті²¹.

Відтак, якщо ж людина, навіть маючи за походженням усі підстави вважатися «своєю», певний час перебувала в місцевостях, де на той час існувала будь-яка інша, відмінна від радянської, влада (УНР, Гетьманат, Добровольча армія, Польща), її ретельно перевіряли.

Перевірки здійснювалися шляхом повторних опитувань цієї ж особи, намагаючись знайти неточності та розбіжності у її відповідях, опитуванням/допитом тих, хто міг би підтвердити/спростувати або повідомити про час, мету перебування та поведінку особи на «окупованій» території, а також надсиланням запитів до різних державних установ та інстанцій з метою уточнення наведених співробітником фактів.

У деяких особових справах зберігаються частково або повністю первинні документи спецперевірок (запити–відповіді на них, протоколи допитів співробітників і їх знайомих, анкети родичів, в яких надається інформація про співробітника та ін.), що дозволяє дослідити механізм здійснення перевірок.

Але обов'язковим документом, підшитим у справу, був висновок спеціальної перевірки. У ньому, крім загальних даних про особу, містилася вся негативна та компрометуюча інформація, яку вдавалося зібрати кадровим підрозділам: звинувачення, які в різні часи висувалися до співробітника, навіть до відкриття кримінальних справ і результати їх реалізації; причини звільнення з попередніх місць служби (якщо такі були); інші «компрометуючі» матеріали на нього та його родичів (рід занять до революції, притягнення до кримінальної відповідальності) то-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 30.

²¹ *Стяжкіна О.* «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років... – С. 214.

що. По суті спецперевірки, підтверджуючи або спростовуючи попередньо надану інформацію, «зривали маски», намагалися встановити «справжнє обличчя», тим самим виносили вердикт довіри чи недовіри до співробітника.

Знаючи про перевірки, уже досвідчені функціонери намагалися замовчувати «неприємні» факти власної біографії. Декому це сходило з рук. До певного часу. Американська дослідниця доби сталінізму Ш. Фіцпатрік називає людей, змушених конструювати біографії у чітко заданих стандартах, «самозванцями». Самі ж співробітники розходження у наданих фактах своєї біографії пояснювали, як правило, тим, що ставилися до записів халатно, не залишали у себе копій написаних чи заповнених документів²².

І якщо декому із співробітників доводилося з часом довго пояснювати існуючі неточності, а для деякого це мало досить серйозні наслідки, іншим сходило з рук і набагато більші «гріхи», ніж відкоригована інформація про походження чи рід занять батьків до революції.

Зокрема, в матеріалах особової справи міститься висновок спеціального розслідування, проведеного особливою інспекцією відділу кадрів НКВС УРСР за фактом виходу з оточення колишнього заступника начальника особливого відділу 37-ї армії Південно-Західного фронту І. Бітневського. Попри низку суперечностей між свідченнями Ф. Бітневського та офіцерів, з якими він виходив із ворожого кільця, та не зовсім достойну, з точки зору радянського режиму, поведінку (залишення пораненого бойового товариша без допомоги, переодягнення у цивільний одяг, розмови з німецькими солдатами тощо), вердикт комісії був надзвичайно поблажливим:

«Залишити на роботі в органах НКВС». Щоправда, із суттєвим застереженням обмежувального змісту «використовувати винятково в тилу»²³.

²² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3123, т. 1, арк. 4.

²³ Вронська Т. Кар'єра І. Бітневського в контексті історії спецслужб радянської України / Т. Вронська, С. Ляковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 2. – С. 207–235.

У кожній особовій справі містяться атестаційні листки та довідки про атестації співробітників. Вони склалися на спеціальних бланках визначеної форми. В них традиційно надавалася загальна інформація про співробітника (прізвище, ім'я та по-батькові, посада, партійність, соціальне походження та становище, освіта (загальна, військова, чекістська), посади, які обіймав в органах з початку проходження служби.

Для дослідника є цікавою графа «Участь у громадянській війні, великих чекістських операціях (справах), нагороди», в якій у концентрованому вигляді міститься інформація про проведені в регіоні за напрямом роботи співробітника заходи органів держбезпеки, часто із зазначенням псевдонімів агентів та інформаторів, які були з ним на зв'язку.

Останнім пунктом був висновок атестаційної комісії у довільній формі, де вказувалися якісно-професійні та морально-етичні характеристики співробітника, надавалися рекомендації щодо його подальшого використання (за яким напрямом, чи здатен він виконувати більший обсяг роботи тощо).

Інколи службові характеристики були доволі суперечливими. Зокрема, М. Тимошенка майже в один і той же час оцінювали то як

«загально і політично розвинену людину, котра задовільно знає слідчу та агентурно-оперативну роботу»;

то зазначали, що він

«недостатньо енергійний та рішучий, працює лише по 6 годин на добу, не досить дисциплінований, з підлеглими – виявляє грубість, з рівними собі по посаді – зневагу, до вищих – демонстративну улесливість, є кар'єристом»²⁴.

Ймовірно, на зміст атестації впливали особисті відносини, що склалися між підлеглим і його безпосереднім начальником, який писав характеристику.

Лише декілька слів атестаційного листка можуть пролити світло на атмосферу, що існувала в колективі за місцем проходження служби. Зокрема, в атестації на начальника Економічного відділу Дніпропетровського обласного відділу ДПУ зазначено:

²⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3898, т. 2, арк. 1.

«Клопотати про призначення його на посаду начальника економічного відділу Харківського обласного відділу ДПУ через незгодженість у роботі з начальником обласного відділу»²⁵.

Висновки атестаційних комісій були лаконічними:

«Досвідчений чекіст. Добре знає роботу ЕКВ. Здатний агентурист. Украй повільний і малорухомий. Розвинений задовільно. Залишити на посаді, що займає»²⁶.

Для переміщення всередині відомства та просування на керівні посади кадрові підрозділи складали на працівника довідку для вищих відомчих інстанцій, по суті – клопотання про призначення. В ній, крім традиційних біографічних даних та надання інформації про проходження служби, важливе місце займала партійно-службова характеристика на особу. Зазвичай, визначався ступінь володіння агентурно-оперативними навичками та організаторські здібності, рівень політичного розвитку тощо. Як правило, всі характеристики були позитивними, оскільки вони і здобутий оперативний досвід (інформація про проходження служби), а також висновки чергової спецперевірки (додавався окремо) вважалися підставами для призначення співробітника на більш відповідальну посаду. Обов'язковим і дуже важливим атрибутом довідки була вказівка про рішення відповідного партійного органу (в залежності від рівня відповідальності) про затвердження цієї особи на запропоновану посаду.

Таким чином, документи особових справ дають уявлення про механізм висування співробітників на керівні посади всередині відомства. Якщо це були посади союзного підпорядкування, призначення здійснювалося наступним порядком: за пропозицією республіканського управління/наркомату державної безпеки політбюро ЦК КП(б)У розглядало й ухвалювало запропоновану кандидатуру. І лише після затвердження партійним органом, республіканське відомство (ДПУ УСРР/НКВС УСРР) клопотало перед ОДПУ/НКВС СРСР про призначення цієї особи на відповідну керівну посаду.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 11413, арк. 60.

²⁶ Там само, арк. 52–53.

Нагородні листи (подання до нагородження орденами) включали загальну інформацію про особу, перелік нагород, які вже мав співробітник, виписку з останньої атестації, у хронологічній послідовності – проходження служби в органах ВЧК/ДПУ/НКВС/НКДБ, міліції і Червоній армії, а також висновки щодо нагородження «старших начальників». Важливим був штамп, який ставився на листі, куди вписувалася назва ордену та дата присвоєння.

Вивчаючи особові справи, можна зустрітися, здавалося б, з парадоксальною ситуацією, коли претендент на нагородження сам на себе подає клопотання²⁷.

«За бездоганну та довголітню службу в органах ВЧК–ОДПУ, НКВС–МДБ я своєчасно отримав ордени Червоного Прапора та Леніна. У зв'язку з тим, що в 1949 р. виповнилося 30 років моєї бездоганної роботи в органах, прошу представити мене до чергової нагороди – Ордена Червоного Прапора»²⁸.

Звісно, такі «знахідки» не лише характеризують особу (можливо, існування досить серйозної протекції на вищих щаблях), а й дають уявлення про систему нагородження, яка існувала у відомстві, коли черговий орден можна було отримати не лише за дійсно бойові заслуги, а для того, щоб задовольнити амбіції окремих співробітників керівного складу.

У багатьох особових справах містяться оригінали (на бланках, іноді – виготовлені на друкарській машинці, але з обов'язковими атрибутами – підписами та печаткою) посвідчень, мандатів, в яких визначені повноваження співробітника. Це важливо, оскільки, за відсутністю функціональних обов'язків, характерних для більш пізнього радянського періоду, такі документи є унікальними джерелами, котрі дають уявлення про обов'язки і повноваження, визначені за посадами в конкретні історичні періоди.

Окрему групу джерел, що містяться в особових справах, а також матеріалах Інспекції, яка також належала до кадрового

²⁷ Вронська Т. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України... – С.218–220.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 43.

підрозділу, становлять документи особистого походження, так звані «листи до влади». У випадку зі співробітниками радянських органів держбезпеки це були заяви, рапорти, скарги, прохання до вищого керівництва з різних питань. На деяких документах їх керівники залишили власноруч написані резолюції (характерно для 20–30-х рр. XX ст.), на деякі (більше притаманно післявоєнному періоду) були надіслані офіційні висновки, складені за відповідними формами.

Ці комунікативні акти дають можливість дослідити повсякденну практику співробітників каральних структур, їх бачення свого місця у відомчій ієрархії, визначити рівень освіти і культури, емоції.

Зокрема, вже неодноразово згаданий М. Тимошенко, перебуваючи у 1938–1939 рр. під слідством, неодноразово звертався до керівників різних рангів з клопотаннями, проханнями, скаргами, в яких домагався їх втручання в його справу, наполягав на особистих зустрічах, де б він мав можливість заперечити звинувачення, висунуті проти нього, та довести їх безглуздість. Пізніше він навіть вимагав своєї «повної політичної реабілітації». Вражає не лише наполегливість співробітника в такій критичній для нього ситуації, а й манера листування, і рівень його освіти і світогляду. Зокрема, він неодноразово цитує висловлювання В. Леніна та Й. Сталіна з різних питань, подає паралелі з героями творів російських письменників, наводить мовою оригіналу французькі, латинські прислів'я тощо²⁹.

Його особисті роздуми, викладені у листах, мабуть, були притаманні багатьом співробітникам тих часів, які намагалися задекларувати своє ставлення до покладених на них обов'язків, визначали їх бачення свого місця в суспільстві. Звичайно, що досвідчений контррозвідник М. Тимошенко знав, чим закінчуються для людей ситуації, в якій сам опинився. Проте він, на відміну від багатьох, продовжував боротися, емоційно забарвлюючи свої листи. Окремі фрази звучать настільки патетично, що могли б стати крилатими висловлюваннями:

---

²⁹ Вронська Т. Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко... – С. 159.

«Я вважаю, що для радянського розвідника найбільш ганебним є смерть у власному ліжку, а не в боротьбі з ворогами своєї Батьківщини...»³⁰. «Я – більшовик, – пафосно продовжує М. Тимошенко. – Для мене не може існувати визначення “Один порятунок для приреченого – ніякого порятунку” (Вергілій). Я переконаний, що чесну людину нікому не буде дозволено зробити злочинцем та негідником»³¹.

Деякі заяви закінчуються емоційним гаслом політичного забарвлення:

«Я вірю лише в більшовицьку правду!»³².

Вважаємо, що документи з особової справи М. Тимошенка, разом з матеріалами інспекції, дають унікальну можливість дослідити поведінку співробітника органів держбезпеки, який перебував під слідством за участь у «контрреволюційній діяльності». При цьому треба враховувати й час, коли це відбувалося, оскільки саме тоді деяких його колег звинувачували у «порушенні соціалістичної законності», а відтак поведінка його корегувалася й зовнішніми обставинами, тими процесами, які відбувалися в радянському суспільстві загалом, і всередині відомства, зокрема.

В особових справах серед документів, датованих 20–30-ми роками, міститься чимало звернень з клопотаннями вирішити більш повсякденні проблеми: надати відпустку (припускаємо, що звернення з подібними проханнями до вищого, а не до безпосереднього керівництва, свідчить, що на місцях просто ігнорували рапорти співробітників), перевести на іншу роботу чи взагалі звільнити зі служби в органах. Так, Я. Лівшиц, обіймаючи посаду керівника Чернігівської губчека, 17 листопада 1920 р. листовно звернувся до голови Цупнадзкому В. Манцева:

«Відчуваю сильну духовну втому, відірвався від мас, вважаю необхідним для збереження себе як революціонера змінити роботу»³³.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 71.

³¹ *Вронська Т.* Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко... – С. 159.

³² Там само.

³³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 12051, арк. 23.

Помічник начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ НКВС Узбекської РСР О. Попов у березні 1938 р. писав (уже вкотре!) наркомун внутрішніх справ УзРСР майору держбезпеки Д. Апресяну:

«З 13 березня ц. р. мене переведено на агентурну роботу. Проте мій робочий день не став від цього коротшим. Зранку (на 11 годину) я повинен бути на Текстильному комбінаті до 11–12 годин ночі, а після явок приїжджаю до відділу, де затримуюсь до 3–4 годин ночі. Пригніченість фізична та моральна настільки великі, що я більше не витримую таку обстановку... Повторюю, що я остаточно видихався і та межа, де людина перестає самозвітувати за свої вчинки, від мене недалеко»³⁴.

Отже, ці листи не лише передають певні відчуття та характер людини, а й відображають графік та умови роботи співробітників.

Упродовж тривалого часу закритий для дослідників доступ до матеріалів особових справ, на думку В. Васильєва та Р. Подкура, сприяв появи міфу про інформаційні можливості цих видів документів³⁵. Дійсно, скупі рядки переміщення по службі та службові характеристики співробітників з першого погляду можуть здатися лише джерелом до написання автобіографічних нарисів конкретної людини.

Проте перспективи, які відкриваються перед істориками, котрі вивчають особові справи, є набагато ширшими, ніж вивчення біографій конкретних людей. Ця група архівних матеріалів є багатообіцяючою для науковців, які вивчають історію радянських органів державної безпеки в Україні. Не секретом є той факт, що, маючи досить чисельну історіографію з історії радянських спецслужб як радянської доби, так і українську років незалежності, залишаються досить серйозні інформаційні лакуни не лише щодо структури, а навіть дати створення республіканських наркоматів. Таку ситуацію можна пояснити тим, що в радянські часи науковці звертали увагу на організацію та реорганізацію союзних органів, не приділяючи уваги респуб-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 8236, т. 2, арк. 48–49 зв.

³⁵ *Васильєв В.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі... – С. 19.

ліканським структурам. Сучасним українським дослідникам зробити це також досить складно через відсутність відповідних нормативно-правових актів у вітчизняних архівах та неможливість працювати з відомчими документами в російських архівах.

Наразі, завдяки верифікації різних матеріалів, зокрема, інформації, що міститься в послужних списках осіб, які займали керівні посади в структурах відомства, можемо ліквідувати деякі прогалини, встановивши конкретні дати.

Зокрема, відомо, що в перший місяць німецько-радянської війни відбулася реорганізація органів держбезпеки, а саме, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р., були об'єднані НКДБ СРСР і НКВС СРСР. Щодо республіканських структур, то в літературі відсутня точна дата злиття НКДБ УРСР і НКВС УРСР, а лише зазначається, що це сталося на початку серпня 1941 р. В архівах України поки що не вдалося виявити документи, які б пролили світло на цю проблему.

Проте в матеріалах особливої справи С. Савченка, електронні копії деяких сторінок якої були передані з Архіву ФСБ до ГДА СБУ, зазначено, що у період з 1 квітня до 12 серпня 1941 р. він перебував на посаді заступника наркома НКДБ УРСР, і того ж дня – 12 серпня – його призначено на посаду заступника наркома НКВС УРСР³⁶. Отже, можемо припустити, що 12 серпня 1941 р. і є датою об'єднання двох республіканських наркоматів.

Підстави вважати, що саме з 12 серпня почав діяти об'єднаний НКВС УРСР, дає нам і ще один документ. У доповідній записці про політичні настрої населення Києва у зв'язку з війною, направлений Л. Берії, М. Хрущову та М. Бурмистенку за підписом наркома внутрішніх справ В. Сергієнка, датованій 11 серпня 1941 р., ще згадується Народний комісар державної безпеки (НКДБ), зокрема, вказується на кількість заарештованих органами НКДБ³⁷. Отже, не маючи в своєму розпорядженні відомчого наказу щодо об'єднання республіканських наркоматів, шляхом верифікації різних за походженням архівних доку-

³⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 30843, арк. 5 зв.

³⁷ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 521, арк. 156–160.

ментів, в тому числі й матеріалів особової справи, приходимо до висновку, що 12 серпня 1941 р. й буде цією датою.

Для дослідників історії радянських органів держбезпеки відомо, що внаслідок ліквідації ВУЧК і звуження повноважень новоствореного ДПУ, в його структурі було ліквідоване Економічне управління. Коли саме воно відновило свою діяльність, через відсутність відповідних відомчих наказів, було невідомо.

І лише завдяки матеріалам особової справи Л. Куропатенка, де зазначено, що в липні 1922 р. він, за ініціативою В. Манцева, приступив до роботи в Економічному відділі, який і очолив, дізнаємося, що вже через п'ять місяців цей підрозділ був поновлений в структурі ДПУ УСРР³⁸.

Розглядаючи проблему організації та розподілення функцій між підрозділами ВУЧК, у нагоді також стала особова справа начальника економічного відділу (ЕКВ) ВУЧК К. Артамонова, відрядженого з цією метою з Центру. Зокрема, у матеріалах справи знаходимо, що на нього, як начальника ЕКВ покладалася як «боротьба з усіма негативними наслідками, які ніс із собою вільний ринок», так і протидія контрабанді, боротьба з якою пізніше перейшла до функцій Контррозвідувального відділу (КРВ). Він мав право видавати розпорядження, які регламентували організацію протидії економічній контрабанді; інспектувати підрозділи на місцях; встановлювати порядок обліку та вирішення подальшої долі захопленого контрабандного товару. Всі вказівки К. Артамонова з перелічених питань набували статусу бойового наказу для органів ВУЧК, Особливих відділів та митних установ України³⁹. Таким чином, саме в матеріалах особової справи міститься інформація, що начальник ЕКВ скеровував боротьбу з економічною контрабандою трьох структур різних відомств.

До речі, саме завдяки документам особливої інспекції НКВС, створеної для перевірки офіцерів Червоної армії та співробіт-

³⁸ Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.): моногр. / С. Лясковська. – К.: Національна академія СБУ, 2016. – С. 98.

³⁹ Там само. – С. 90.

ників НКВС, що містяться в особовій справі І. Бітневського, разом з інформацією з картки оточенця, заведеного на нього як на одного з керівників військової контррозвідки, вдалося вперше в історіографії дослідити особливості процедури перевірки колишніх оточенців фронтовими і регіональними підрозділами контррозвідки⁴⁰. Це дійсно той унікальний випадок, коли, завдяки ексклюзивним документам особової справи, маловивчена сторінка історії Другої світової війни стала предметом спеціального дослідження.

Сухі та короткі записи кадрових переміщень співробітників у системі органів державної безпеки, зафіксовані в послужних списках, дають можливість напрочуд відкрити завісу ще й на досі існуючі таємниці та викрити усталені у спеціальній літературі неточності.

Зокрема, лише один короткий запис у послужному списку М. Тимошенка про те, що у 1933–1934 рр. він як представник Іноземного відділу (ІНВ – зовнішня розвідка) виконував функції резидента, перебуваючи на закордонній роботі в Радянському консульстві у Львові (Польща), змусив змінити погляд на події, що набули широкого міжнародного розголосу, й досить детально виписані у науково-публіцистичних та мемуарних працях⁴¹. Детально описуючи підготовку та здійснення націоналістами терористичного акту на радянське консульство у Львові, а також судовий процес над головним фігурантом цього атенстату М. Лемиком, ніде не згадується ім'я Михайла Тимошенка. Лише випадкове зіставлення фотографії віце-консула М. Голуба, який виступав свідком на судовому процесі над М. Лемиком, з фото з особової справи М. Тимошенка, дало можливість з'ясувати, що

---

⁴⁰ *Вронська Т.* Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців / Т. В. Вронська, Т. В. Пастушенко // Укр. іст. журн. – 2015. – № 2. – С. 22–41.

⁴¹ *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – 638 с.; *Бутко С.* Степан Бандера: «Я сам про цей атентат вирішив, я дав наказ його виконати» (ОУН проти Голодомору 1932–1933 років в Україні // Степан Бандера. Зб. док. і мат. – К.: Укр ін-т нац. пам'яті, 2009 та ін.

це одна й та ж сама людина⁴². Отже, М. Тимошенко, працював у Польщі під прізвиськом М. Голуба. І це саме він, а не вбитий М. Лемиком у жовтні 1933 р. під час атентату співробітник консульства О. Майлов, як вважали націоналісти⁴³, очолював радянську резидентуру у Львові.

Ексклюзивні документи із особових справ співробітників, які займалися підготовкою кадрів у відомчих навчальних закладах, дають можливість відтворити організацію навчального процесу, визначити напрями підготовки, навчальні дисципліни, котрі викладалися слухачам, відчутти атмосферу, яка панувала там, тощо. При відсутності інших масивів документів щодо підготовки кадрів, матеріали особових справ стали чи не головним джерелом у дослідженні цієї проблеми⁴⁴.

Таким чином, лише коротка згадка в матеріалах особової справи про «роботу у генеральному консульстві у Львові» змусила по-новому подивитися на досить відомі історичні факти.

Отже, матеріали особових справ співробітників органів державної безпеки являються унікальним джерелом не лише для написання наукових праць біографічного характеру. Короткі рядки офіційних документів, що містяться в особових справах (автобіографіях, анкетах, атестаційних характеристиках, послужних списках), разом з матеріалами особистого походження надають історикам додаткові можливості дослідити рівень освіченості, умови життя, праці, відпочинку та лікування співробітників; визначити їх морально-професійні характеристики

---

⁴² Вронська Т. Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко...

⁴³ Шухевич С. Мое життя. Спогади. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – С. 480.

⁴⁴ Вронська Т. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни / Т. Вронська, С. Ляковська // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 111–123; *Її ж.* Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1920-х – на початку 1940-х рр.: зб. наук. пр. / Т. Вронська, С. Ляковська // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матер. круглого столу 19 груд. 2013 р., м. Київ / співголови редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 156–197.

та фактори, що впливали на їх поведінку. Все це відкриває перспективи для розвитку історичних досліджень за напрямком «історія повсякденності».

Інформація, що міститься в документах особових справ, також дозволяє відтворити та змодельювати поведінку співробітників каральних органів з метою зайняти певне місце в радянській ієрархічній системі управління, що сприяє розглянути цю соціальну категорію з точки зору соціально-культурної антропології.

Врешті, верифікація архівних джерел різного походження, зокрема, й ексклюзивний (винятковий) та інклюзивний (інтеграційний) характер документів особових справ сприяють розвитку історії радянських спецслужб як у широких хронологічних межах, так і у вузких, прив'язаних до певних періодів їх функціонування; допоможуть заповнити інформаційні лакуни у визначенні функцій окремих структурних підрозділів органів державної безпеки, встановленню дат створення республіканських органів, уточненню чи спростуванню інформації, поширеної в спеціальній історичній літературі.

Документи особових справ відкривають додаткові можливості, створюють умови для поглибленого, неупередженого наукового студіювання зі значного кола проблем з історії України.

Liaskovska S. Informative value of personnel records of state security bodies officials for studying Soviet secret services history

Research aim – to carry out the historiographic analysis of Soviet state security bodies officials' personnel records, to define the informative value of official and personal documents contained in them.

The research methodology is founded upon the principles of objectivity, systematicity, dialectics, historicism and interdisciplinarity. The study is based on the historical: problematic-chronological, comparative-historical, institutional, historical-anthropological (comprehension of motives, aspirations, views, social and cultural behavior stereotypes of secret service employees) as well as historical and legal methods.

Scientific novelty: the historiographic analysis of personnel records has been carried out, informative value of documents, contained in them has been defined, the examples of using information from personnel records for

elaborating some aspects of Soviet state security bodies history and the history of Ukraine have been given

Conclusions. Personnel records of state security bodies officials is an extremely informative document collection of Soviet secret services archives. The prospects that open up to historians studying personnel records are much broader than studying the biographies of former employees compiled and published at different times. Information, contained in official and personal documents can become the subject of research into the history of everyday life (determining the conditions of life, work, rest and treatment of employees, as well as factors that influenced their moral and psychological qualities and behavior) and the history of the intelligence services within broad and narrow chronological framework, related to specific periods of their functioning. Verification of archival sources of various origin will help to fill the information gaps as for defining the functions of state security bodies individual structural units, identify the date of republican bodies foundation, clarify or even refute some false information spread in special literature on history.

Key words: personnel record, service record, special-purpose resume, background check, effectiveness report.

REFERENCES

1. Butko, S. (2009). Stepan Bandera: «Ia sam pro tsei atentat vyrishyv, ya dav nakaz yoho vykonaty» (OUN proty Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Stepan Bandera, 57–58 [in Ukrainian]).
2. Ficpatrik, Sh. (1990). Klassy i problemy klassovoy prinalozhnosti v Sovetskoy Rossii 20-h godov. *Voprosy istorii – Issues of History*, 8, 16–31 [in Russian].
3. Ficpatrik, Sh. (2011). Sryvayte maski! Identichnost' i samozvanstvo v Rossii XX veka. Moskva: ROSSPEn; Fond «Prezidentskiy centr B. N. El'cina» [in Russian].
4. Hell'bek, Y. (2010). Povsednevnyaya ideologiya: zhizn' pri stalinizme. *Neprikosnovenny zapas*, 4 (72) [in Russian].
5. Kniga pamyati sotrudnikov organov kontrrazvedki, pogibshih i propavshih bez vesti v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941?1945 gg. (1995). Moskva: Granica [in Russian].
6. Kostyirchenko, G.V. (2003). Taynaya politika Stalina. Vlast i antisemitizm. Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya [in Russian].
7. Liaskovska, S. (2016). Diialnist orhaniv VUChK–DPU USRR u sferi ekonomiky (1921–1928 rr.): monohr. Kyiv: Nats. akad. SBU [in Ukrainian].

8. Mirchuk, P. (1968). *Nary's istoriyi Organizaciyi Ukrayins'ky'x Nacionalistiv*. Vol. 1: 1920–1939. Myunxen, London, N'yu-Jork: Ukrayins'ke Vy'davny'cztvo [in Ukrainian].
9. Petrov, N.V. (2010). *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti, 1941–1954: Spravochnik*. Moskva: «Memorial» [in Russian].
10. Petrov, N.V. and Skorkin, K. V. (1999). *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti, 1934–1941: Spravochnik*. Moskva: Zven'ya [in Russian].
11. Podkur, R. (2004). *Osobova sprava spivrobotnyka VUChK–HPU–NKVD: katehorii dokumentiv. Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. (25), 396–401 [in Ukrainian].
12. Podkur, R. and Chencov, V. (2010). *Dokumenty organov gosudarstvennoy bezopasnosti USSR 1920–1930-h godov: istochnikovedcheskiy analiz*. Ternopol' [in Russian].
13. Shapoval Yu. I. and Zolotarov V. A. (2002). *Vsevolod Balytskyi: osoba, chas, otochennia*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
14. Shapoval, Yu., Prystaiko, V. and Zolotarov, V. (1997). *ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
15. Shapoval, Yu.I. and Zolotarov, V.A. (2017). *«Gil'otina Ukrainy»: narkom Vsevolod Balickiy i ego sud'ba*. Moskva: Politicheskaya enciklopediya. [in Russian].
16. Shuxevy'ch, S. (1991). *Moye zhy'ttya. Spogady'*. London: Ukrayins'ka vy'davny'cha spilka [in Ukrainian].
17. Stiazhkina, O. (2017). *Radianske yak svoje, chuzhe, inshe: teoretychni pidkhody. Novi storinky istoriyi Donbasu – New pages of Donbas history*, (26), 51–71 [in Ukrainian].
18. Styazhkina, O. (2008). *«Pravy'l'na biografiya» peresichnoyi lyudy'ny' 1920-x rokov: sprob'y' konstruyuvannya my'nulogo (na materialax) Donbasu. Novi storinky istoriyi Donbasu – New pages of Donbas history*, (15/16), 204–224 [in Ukrainian].
19. Tihomirov, A.A. (2016). *Zasluzhit', opravdat' i vernut' doverie partii: sovetskoe «ya» v pis'mah vo vlast' v ranney sovetskoy Rossii. Sovremennaya istoriya Rossii*, 3 (17), 138–158 [in Russian].
20. Tumshis, M. and Zolotarev, V. (2017). *Evrei v NKVD SSSR. 1936–1938 gg. Opyt biograficheskogo slovarya*. Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke [in Russian].

21. Vasyliiev, V. and Podkur, R. (2017). Radianski karateli. Spivrobitnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko [in Ukrainian].
22. Vronska, T.V and Pastushenko, T.V (2015). Zvorotnyi bik viiny: istorychnyi ta sotsialno-pravovyi portret radianskykh otochentsiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 22–41 [in Ukrainian].
23. Vronska, T.V. and Liaskovska, S.P. (2011). Kariera I. Bytnevskoho v konteksti istorii spetssluzhb radianskoi Ukrainy. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 207–235 [in Ukrainian].
24. Vronska, T.V. and Liaskovska, S.P. (2013). Osoblyvosti pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky Ukrainy v 1920-kh – na pochatku 1940-kh rr. Abstracts of Papers ‘13: Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii (pp. 156–197) [in Ukrainian].
25. Vronska, T.V. and Liaskovska, S.P. (2013). Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny. *Kraieznavstvo*, 3, 111–123 [in Ukrainian].
26. Vronska, T.V. and Liaskovska, S.P. (2017). Radianskyi «vitse-konsul» u Lvovi Mykhailo Tymoshenko: profesiini lifty u biohrafii rozvidnyka. *Kraieznavstvo*, 1/2, 143–167 [in Ukrainian].
27. Yunge, M. and Viola, L. (Comps.). (2017). Chekisty na skam’e podsudimyh. Sbornik statey Dzh. Rossman. Moskva: Probel-2000 [in Russian].
28. Zolotarov, V. (2003). ChK–DPU–NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli. 1919–1941. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
29. Zolotarov, V. (2007). Sekretno-politychnyi viddil DPU USRR: spravy ta liudy. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
30. Zolotarov, V. (2009). Kerivnyi sklad NKVS URSR pid chas «velykoho teroru» (1936–1938 rr.): sotsialno–statystychnyi analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 86–115 [in Ukrainian].
31. Zolotarov, V. and Parfonenko, V. (2003). «...Odyn iz aktyvnishykh pratsivnykiv ChK–HPU». Storinky biohrafii starshoho maiora derzhavnoi bezpeky Yukhyma Kryvtsia. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 355–402. [in Ukrainian].

32. Zolotarov, V.A. (1994) Chekisty 20-kh – 30-kh : materialy do biohrafichnoho slovnyka. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 168–176 [in Ukrainian].
33. Zolotarov, V.A. (2000). Vyprobuvannia sovistiu. Storinky biohrafii komisara derzhbezpeky 3-ho ranhu S. Mazo. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 374–389 [in Ukrainian].

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.336>

УДК 930.25:94(477)

Руслана ДАВИДЮК*

Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення історії української політичної еміграції у Волинському воєводстві

Мета – дослідити персоналізаційний та інформаційний потенціал архівно-кримінальних справ як джерела до вивчення історії міжвоєнної української політичної еміграції у Волинському воєводстві, простежити радянську репресивну політику стосовно її представників.

Методологія та методи. Для реалізації поставленої мети використано біографічний, проблемно-історичний, пошуковий методи, а також метод мікроісторії, верифікації джерел та історичної реконструкції. У підготовці наукової статті авторка послуговувалася просопографічним підходом.

Висновки. Важливим джерелом для дослідження історії міжвоєнної української політичної еміграції у Волинському воєводстві є комплекс архівно-кримінальних справ (АКС), заведених органами НКВС на її учасників після 1939 р. Неупереджений аналіз та верифікація

---

* Давидюк Руслана Петрівна – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету [ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>; e-mail: davrus63@gmail.com].